

The second part, the theological order (320-526), is concerned with the possibility of knowledge about God (ch. 5), God's essence and attributes, the divine ideas and persons (ch. 6), God's salvific relation to creation and the relationship of man to God (ch. 7). In contrast to many other O. scholars, Leff devotes a number of pages to the doctrine of the Trinity, in a section which he entitles «The divine persons» (ch. 6, p. 411-436). It is regrettable, however, that at the beginning of this section he renders O.'s opinion concerning the distinction between the divine persons incorrectly. Leff states on p. 411: «The divine persons, unlike the divine attributes, are distinguished formally». O. himself, however, in his *Commentary on the Sentences* I, d. 2, q. 11, A writes: «Utrum cum unitate numerali divinae essentiae stet realitas personarum realiter distinctarum» and in L «ex distinctione reali personarum et identitate essentiae cum personis et relationibus contingit inferre distinctionem formalem relationis et essentiae». The persons are therefore according O. really distinguished from one another; the formal distinction is between essence and the persons/relations.

The third part, the created order (528-643) deals with O.'s anthropology, more specifically with the structure of the soul (ch. 8), cosmological problems such as the structure of things, time, place, and movement (ch. 9). It is within this framework that the doctrine of the Eucharist is treated. This is perhaps methodologically correct, in that O. here considers the separation of substance and accidents. But by making of O.'s doctrine of the Eucharist a merely philosophical problem his theological concern is too easily lost sight of. In the last chapter, O.'s political ideas are considered. At the beginning of the work an overview of O.'s life and work is presented (XI-XX), and at the end a bibliography is to be found (645-649), together with an index of persons (651-654) and a subject index (654-666).

Because of the high standard of this work we hesitate to mention a couple of small errors. On p. 654 we find Rome, Giles of; on p. XXII omnipotence; on p. 645 certain references to the periodical *Archives*... are imprecise; and on the same page, the title of Ghisalberti's work is given as *Guglielmo di Ockham. Vita e Pensiero*, thereby including the publisher, «Vita e Pensiero», in the title.

M. SCHRAMA, O.S.A.

Zr. HERESWITHA, *Inleiding tot de Geschiedenis van het Kloosterwezen in de Nederlanden. A: Orden ontstaan in de Middeleeuwen. II. 1. f: Orde van het Heilig-Graf* (Archief- en Bibliotheekwezen in België extranummer 15). Brussel, 1975, 270 pp., 600 BF.

De ondernemende redactie van *A.B.B.* is een veelbelovend initiatief rijker geworden door de verwezenlijking van een nieuw

project, dat de monastieke geschiedschrijving van de Nederlanden in belangrijke mate zal bevorderen.

Als eersteling in deze jonge reeks verschijnt binnen de orden volgens de regel van de H. Augustinus de H.-Graforde door Zr. Hereswitha (Turnhout). Het eerste caput is een bibliografie (overlevering en literatuur) over de orde, de regel en statuten, het bullarium, de kapittelakten, de liturgie, de algemene kronieken en het geestesleven. De twee volgende hoofdstukken behandelen de figuur van de stichter (de vierde Latijnse patriarch van Jeruzalem, Arnulf van Choques, † 1118) en de stichting (van seculier kapittel in 1099 tot regulier kanunnikenkapittel van de H.-Graferk in 1114).

Dan volgt het kernstuk over de verspreiding van de orde in de Nederlanden. Na de opsomming van de archivalische bronnen in België en in het buitenland wordt de ordesgeschiedenis in kort bestek geschetst sedert haar ontstaan in het H. Land (tot 1291) en haar uitbreiding naar Europa in Perugia (*caput totius Ordinis* tot 1489/1560), van waaruit de provincies werden gevormd: de Poolse provincie (tot 1819), de Silezisch-Slovaakse provincie (resp. tot 1810 en 1784), de Spaanse provincie (tot 1852) en de Germaanse provincie (gesplitst in Opper-Germanië tot de Hervorming en Neder-Germanië tot de Franse Revolutie, behalve de Sepulcrinessen die in l.g. nog bestaan). Onder dit laatste provincieonderdeel ressorteerde de H.-Graforde van de Nederlanden. We beperken ons tot een geografische lijst der kloosters binnen de hedendaagse staatsgrenzen. De mannelijke tak in België was vertegenwoordigd te Bierbeek, Kinrooi, La Xhavée (Wandre), Neerkanne, Oetsloven (Berlingen), Putkapel (Wilsele) en achtereenvolgens Wimmertingen-Henegouw (Hasselt); in Nederland te Culemborg, Hoogcruts (Noorbeek-Slenaken), St.-Odiliënberg en Venlo. De vrouwenhuizen in België waren Bouillon, Bouvignes (Dinant), Hasselt, Henegouw (Hasselt), opeenvolgend Herve-Jupille, Hoei, Kinrooi nadien Maaseik, Luik (vier stichtingen), Malmédy, Marchienne-au-Pont, Mariembourg, St.-Truiden, Tongeren, Turnhout (heropgericht in 1826), Verviers, Visé, Waremmé; in Nederland hadden ze slechts Maastricht, Nieuwstadt (nadien Luik) en St.-Odiliënberg. Nog binnen dit vierde hoofdstuk wordt het interne kloosterleven onderzocht: o.m. het *Opus Dei* (voornaamste doel *propter chorum*), de liturgie (verrijzenis-spiritualiteit: verlengde paastijd tot advent), het apostolaat (*cura monialium*, zielzorg, onderwijs en opvoeding van de jeugd), de naleving van de kloosterobservantie (vernieuwingsgeest door Jan van Abroek, prior van St.-Odiliënberg, † 1510), het kunstpatrimonium.

Het voorlaatste kapittel handelt over het bestuur van de orde: het ambt van patriarch-prior der H.-Graferk van Jeruzalem werd sedert 1120 ontdebeld; de prior-generaal of aartsprior, de provinciaal of vicaris-generaal, de centrale provinciepriorij, de circuitoren die een ruimer gebied inspecteerden dan de visitators, de *ordinarius loci* (bij ontstentenis van een provinciaal), de kapittelvergaderingen op beide niveaus. In laatste instantie maken we kennis met de soorten klooster-

bewoners; hun kledij wordt beschreven en hun functies aangeduid. De mannen, zowel de priesters-kanunniken als de conversen werden aangesproken met *frater*, alhoewel e.g. ook *patres* genoemd werden. De vrouwen werden algemeen *sorores* geheten, inclusief de leke- of werkzusters; aan de kanunnikessen gaf men eveneens de naam van besloten of gesluerde zusters; daarnaast bestonden de *dames données* (donaten) en de poort- of buitenzusters. Om te besluiten worden in bijlage de mannen- en vrouwenconventen alfabetisch per plaats opgesomd met vermelding van de kloosternaam, de patroon, de stichtings-, erkennings- en afschaffingsdatum.

Een *index nominum* verhoogt vanzelfsprekend de bruikbaarheid van deze studie, waarvan het belang nauwelijks onderstreept dient te worden. Niettemin bevat ze enkele onnauwkeurig- en onduidelijkheden, alsook een goed aantal storende drukfouten, waarover we hier niet uitweiden. Daarenboven missen we een paar kaarten, die de algemene verspreiding van de orde en haar lokalisatie in onze streken hadden moeten illustreren.

F. HENDRICKX

Itinerarium Italicum. The Profile of the Italian Renaissance in the Mirror of its European Transformations. Ed. by Heiko A. OBERMAN with Thomas A. BRADY Jr. (Studies in Medieval and Reformation Thought 14). Leiden, Brill, 1975, xxviii-471 pp., Fl. 96.

This *Festschrift*, in contrast to many others, contains a series of articles that has obviously been well planned. The *Festschrift* was prepared in honour of Paul KRISTELLER whose merit it has been to have given clearer dimensions to the sometimes rather vague concept «humanism». Kristeller describes his own attempt to do this in the following way: «We must liberate ourselves from the narrow limitations of a single school, and be ready to learn from all schools and thinkers of the past...».

According to him «renaissance humanism as such was not christian or pagan, catholic or protestant, scientific or antiscientific, civic or despotic, platonist or aristotelian. What they all have in common, is something else: a scholarly, literary, and educational ideal based on the study of classical antiquity».

The title given to this *Festschrift* is a happy combination of an allusion to Kristeller's magnum opus *Iter Italicum* (London/Leiden, 1965/1967) and a reference to that itinerary which in all its windings and complexities ultimately finds its way to Italy. With the words of Pico della Mirandola «quoscunque tulit foecunda vetustas», OBERMAN begins his introduction to the work in which he outlines certain considerations about the articles that follow (IX-XXVIII). The renaissance discovery of stoicism brought about a new relationship to Augustine. BOUWSMA in his article *The Two Faces of Humanism*.